ILMIY MATNLARNI TAHLIL QILISH ASOSIDA TALABALARNING AKADEMIK NUTQ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Abdug'afforova Navbahoroy Botirjon qizi
KIUT Namangan filiali o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Mazkur tezisda ilmiy matnlarni tahlil qilish orqali talabalarning akademik nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. O'zbek va xorijiy olimlarning nutq madaniyati, akademik yozuv, akademik savodxonlik hamda rivojlantiruvchi baholashga oid qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Ilmiy matnning mazmuniy, mantiqiy va lingvistik xususiyatlarini o'rganish asosida talabalarda terminlardan o'rinli foydalanish, dalillarni baholash, manbalarni qiyoslash va mustaqil xulosalarni asoslash ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari taklif etiladi. Akademik nutqni rivojlantirish uchun tahliliy o'qish, yozma sintez, og'zaki taqdimot va qayta tahrirlashni o'zaro bog'lash zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: ilmiy matn, akademik nutq, akademik savodxonlik, tahliliy o'qish, dalillash, terminologik aniqlik, tanqidiy fikrlash, pedagogik imkoniyat, rivojlantiruvchi baholash.

KIRISH. Oliy ta'limda talabaning kasbiy tayyorgarligi o'zlashtirgan bilimlarini ilmiy asosda tushuntirish, turli qarashlarni qiyoslash va mustaqil fikrini dalillar bilan ifodalash qobiliyatini ham qamrab oladi. Shu sababli akademik nutq ko'nikmalarini rivojlantirish fan mazmunini o'zlashtirish bilan uzviy bog'langan pedagogik vazifa sifatida qaralishi lozim.

Mazkur tezisda akademik nutq deganda ilmiy va ta'limiy vaziyatlarda fikrni terminologik jihatdan aniq, mantiqan izchil, dalillangan hamda manbalarga tayangan holda og'zaki va yozma ifodalash tushuniladi. Uning tarkibiga ilmiy matnni tushunish, muallifning asosiy da'vosini aniqlash, dalil bilan taxminni farqlash, o'z munosabatini asoslash va ilmiy muloqotda ishtirok etish ko'nikmalari kiradi.

Ilmiy matn ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun muhim didaktik manbadir. Unda muammo qo'yilishi, tushunchalarning izohlanishi, tadqiqot usullarining bayon qilinishi va xulosalarning asoslanishi muayyan mantiqiy tuzilmani hosil qiladi. Talaba bu tuzilmani ongli ravishda tahlil qilganida ilmiy fikrning qanday shakllanishini kuzatadi va o'z nutqini tashkil etish uchun zarur mezonlarni o'zlashtiradi. Biroq matnni o'qishning o'zi bunday natijani kafolatlamaydi: o'qish jarayoni maqsadli topshiriqlar, mustaqil bayon va qayta ishlash bilan birlashtirilishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi ilmiy matnlar tahlilining akademik nutqni rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berish hamda ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha metodik takliflar ishlab chiqish. Ish nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, undagi metodik tavsiyalar tajriba-sinov natijalari sifatida taqdim etilmaydi.

N. Mahmudov, A. Rafiyev va I. Yo'ldoshevning "Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish" qo'llanmasida matn yaratish, yozma savodxonlik va turli nutqiy vaziyatlarga mos ifoda vositalarini qo'llashga yo'naltirilgan nazariy ma'lumot hamda mashqlar berilgan. Ushbu manba akademik nutqni o'rgatishda til me'yorlari va matn tuzish malakalariga e'tibor qaratish uchun lingvistik-uslubiy asos bo'la oladi. Biroq hujjat tuzish talablari bilan ilmiy maqola yozish talablarini aynanlashtirish mumkin emas. Ilmiy nutqda tilning to'g'riligi bilan birga dalilning ishonchliligi, xulosaning asoslanganligi va manbalarga munosabat ham alohida baholanishi zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

D. Raxmanovaning akademik yozuvning talabalar ilmiy faoliyatidagi ahamiyatiga bag‘ishlangan maqolasida akademik yozuv tushunchasi va uning talabalarning tadqiqotchilik faoliyati bilan aloqasi ko‘rib chiqiladi. Maqola annotatsiyasida talabalar o‘rtasida so‘rov o‘tkazilgani ham qayd etilgan. Mazkur ish mavzuni mahalliy ta’lim kontekstida muhokama qilishga xizmat qiladi. Uning ushbu tezis uchun ahamiyati akademik yozuvni talabalar ilmiy faoliyati bilan bog‘lab ko‘rishidadir. Shu bilan birga, ingliz tilidagi akademik yozuvga oid mulohazalarni o‘zbek tilidagi og‘zaki va yozma akademik nutqqa tatbiq etishda til, janr va topshiriq xususiyatlarini hisobga olish talab qilinadi.

B. Street akademik savodxonlikni oddiy yozish ko‘nikmalari doirasidan kengroq talqin qiladi. Uning yondashuvida o‘qish va yozish ijtimoiy hamda bilim yaratish amaliyotlari bilan bog‘liq. Bu qarash ilmiy matnni tahlil qilishda uning qaysi fan doirasida, qanday maqsadda va qanday auditoriya uchun yaratilganini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqadigan metodik xulosa shuki, akademik nutqni o‘rgatish umumiy grammatik mashqlar bilan cheklanmasligi lozim. Talaba o‘z mutaxassisligida qaysi dalillar maqbul hisoblanishi va bilim qanday asoslanishini ham anglab borishi kerak. K. Hyland akademik diskursda muallif pozitsiyasi va o‘quvchi bilan munosabatning ifodalanishini o‘rganadi. Uning sakkiz fan sohasi bo‘yicha 240 ta ilmiy maqola tahliliga asoslangan tadqiqoti ushbu vositalarning qo‘llanishida fanlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatadi. Bu natija akademik nutqni faqat terminlar va murakkab gaplar yig‘indisi sifatida tushunish yetarli emasligini anglatadi. Mavzuga tatbiqan, talabalar matnda muallifning qat’iy xulosasi, ehtimoliy taxmini va boshqa tadqiqotchilarga munosabati qanday ifodalanganini tahlil qilishlari mumkin. Bunday mashqlar dalilning kuchiga mos ifoda tanlashni o‘rgatishga xizmat qiladi.

D. J. Nicol va D. Macfarlane-Dick shakllantiruvchi baholash hamda qayta aloqani talabaning o‘z o‘qishini boshqarishi bilan bog‘laydi. Ularning modeli yaxshi qayta aloqa amaliyotining yetti tamoyilini taklif etadi. Ushbu yondashuv asosida ilmiy matn tahlilidan keyin yaratilgan yozma ishni baholash, talabaning o‘z ishini tekshirishi va uni qayta tahrirlashi o‘zaro bog‘lanishi mumkin. Bu yerda pedagogik vazifa kamchilikni ko‘rsatish bilan birga uni bartaraf etish yo‘lini tushunarli qilishdan iborat.

Ko‘rib chiqilgan manbalar akademik nutqni rivojlantirishning bir-birini to‘ldiradigan jihatlarini ochib beradi. O‘zbek mualliflarining til va matn yaratishga oid ishlari ifodaning me’yoriy asoslarini tushunishga yordam beradi. Street yondashuvi akademik faoliyatning ijtimoiy va fanlarga xos talablarini, Hyland tadqiqoti ilmiy nutqda muallif pozitsiyasining ifodalanishini, Nicol va Macfarlane-Dick modeli esa o‘rganish jarayonini qayta aloqa orqali boshqarishni yoritadi. Ushbu qarashlarni uyg‘unlashtirish til me’yorlari, ilmiy fikrlash va ta’lim metodikasini birgalikda hisobga olish imkonini beradi.

Ilmiy matnni tahlil qilishning muhim imkoniyati talabaning mazmunni tushunish faoliyatini mustaqil nutq yaratish bilan bog‘lashidir. Buning uchun o‘qituvchi matn mazmunini qayta aytishga yo‘naltirilgan savollar bilan birga uning mantiqiy asoslarini ochadigan savollarni ham qo‘llashi kerak: “Muallif qanday muammoni hal qilmoqda?”, “Asosiy fikr qaysi dalilga tayanadi?”, “Dalildan xulosaga o‘tish asoslanganmi?”, “Natija qaysi sharoitlarga tegishli?”. Bu savollarga javob izlash talabaning diqqatini matndagi axborot miqdoridan uning tuzilishi va asoslanganligiga yo‘naltiradi. Natijada talaba muallif fikrini bayon qilish bilan uni baholash o‘rtasidagi farqni amalda o‘rganadi.

Terminologik tahlil ham muhim pedagogik imkoniyatga ega. Talaba terminni lug‘atdan topish bilan cheklanmay, uning matndagi vazifasini, boshqa tushunchalar bilan aloqasini va qo‘llanish chegarasini aniqlashi kerak. Masalan, “ko‘nikma”, “malaka” va “kompetensiya” tushunchalari uchragan matnda muallif ularni qanday ta’riflagani hamda o‘zaro qanday munosabatda qo‘llagani tekshiriladi. Keyingi yozma topshiriqda talaba tanlagan terminidan bir xil ma’noda foydalanishi talab etiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Manbalarni qiyoslash talabaning umumlashtirish va mustaqil xulosa chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Bir muammo bo‘yicha ikki ilmiy matn tanlanganda ularning maqsadi, tushunchalari, tadqiqot usullari va xulosalari taqqoslanadi. Xulosalardagi farq mualliflardan birining xatosi sifatida shoshilinch baholanmasligi kerak. Bunday farq tadqiqot savoli, ishtirokchilar, qo‘llangan usul yoki o‘rganilgan sharoitning turlicha bo‘lishidan kelib chiqishi mumkin.

Ilmiy matn tahlili akademik halollikni o‘rgatish uchun ham qulay vositadir. Talaba bevosita iqtibos, mazmunni o‘z so‘zlari bilan ifodalash va mustaqil xulosa o‘rtasidagi farqni amaliy topshiriqlar orqali o‘zlashtiradi. O‘z so‘zlari bilan bayon qilingan fikrning ham manbasi ko‘rsatilishi tushuntiriladi. Baholashda mazmunning to‘g‘ri saqlanishi va fikrning kimga tegishli ekani aniq ifodalanishi birgalikda tekshiriladi.

Ilmiy matn bilan ishlashni tashkil etishda materialning murakkabligi talabalarning tayyorgarligi va mutaxassisligiga mos bo‘lishi zarur. Dastlab asosiy tushunchalari tushunarli, muammosi aniq va dalillari kuzatiladigan qisqa matn tanlash maqsadga muvofiq. Keyingi mashg‘ulotlarda turli ilmiy pozitsiyalarni qamrab olgan murakkabroq materiallarga o‘tish mumkin. Tahlildan oldin o‘qituvchi topshiriqning maqsadi va yakuniy mahsulotini belgilaydi. Masalan, talaba matnni o‘qib, uning asosiy da’vosini baholaydigan tahliliy paragraf yozishi yoki ikki manba bo‘yicha qisqa og‘zaki taqdimot tayyorlashi kerakligi oldindan ma’lum qilinadi. Bu o‘qishni aniq nutqiy vazifa bilan bog‘laydi.

Dastlabki o‘qishda matnning umumiy mazmuni, janri va tuzilishi aniqlanadi. Keyingi o‘qishda tadqiqot muammosi, asosiy da’vo, dalillar, muallif talqini va cheklovlar ajratiladi. Talaba qaydlarida bu qismlarni alohida belgilaydi. Ayniqsa, keltirilgan ma’lumot bilan muallifning undan chiqargan xulosasini farqlashga e’tibor beriladi. So‘ng mazmuniy tahlil til tahlili bilan bog‘lanadi. Talabalar fikrlar o‘rtasidagi sabab, zidlik va umumlashtirish munosabatlarini ifodalovchi vositalarni o‘rganadilar. “Biroq”, “shu sababli”, “mazkur natija doirasida” kabi birliklarning matndagi vazifasi muhokama qilinadi. Ehtimollikni bildiruvchi ifodalar ham dalilning xususiyati bilan bog‘lab tushuntiriladi.

Masalan, muayyan guruhda aniqlangan natijani “barcha talabalarda bir xil samara beradi” tarzida bayon qilish xulosaning chegarasini asossiz kengaytiradi. “O‘rganilgan guruhda ushbu natija kuzatildi” kabi ifoda esa ma’lumotning qo‘llanish doirasini aniqroq bildiradi. Bunday tahrirlash mashqlari til aniqligi va ilmiy fikrlash o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatadi. Keyingi topshiriqda talaba manbalardan olgan bilimini mustaqil tahliliy paragrafga aylantiradi. Paragrafda muayyan fikr ilgari suriladi, u manbaga tayangan holda asoslanadi va dalilning ushbu fikrga qanday aloqasi borligi tushuntiriladi. O‘qituvchi dastlab namunani tahlil qilib ko‘rsatishi, so‘ng yordamni bosqichma-bosqich kamaytirishi mumkin. Shunda tayyor tuzilma talabaning mustaqil ishlashiga xizmat qiladi.

Og‘zaki nutqni rivojlantirish uchun yozma tahlil asosida qisqa taqdimot tashkil etiladi. Talaba unda matn muammosini, muallif xulosasini va o‘z bahosini izchil bayon qiladi. Tinglovchilarning savollari orqali u dalilni izohlash, tushunchani aniqlashtirish va e’tirozga javob berishni mashq qiladi. Og‘zaki topshiriqning alohida mavjudligi muhim, chunki yozma ishning sifati og‘zaki muloqotdagi barcha ko‘nikmalarni namoyon etmaydi.

Mashg‘ulot yakunida yozma ish qayta ko‘rib chiqiladi. O‘qituvchi yoki tengdoshning izohi aniq bo‘lishi kerak: qaysi xulosa yetarli dalillanmagani, qayerda manbaga havola zarurligi yoki qaysi termin noaniq qo‘llangani ko‘rsatiladi. Talaba tahrirdan keyin kiritgan o‘zgarishlarini qisqacha asoslaydi. Shu orqali u o‘z nutqini ongli nazorat qilishni o‘rganadi.

Akademik nutqni baholashda matn hajmi yoki murakkab so‘zlar soni asosiy ko‘rsatkich bo‘la olmaydi. Baholash mazmunni to‘g‘ri tushunish, terminlardan o‘rinli foydalanish, fikrning izchilligi, dalil

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

va xulosaning mosligi, manbalarni ko‘rsatish hamda mustaqil munosabatning asoslanganligini qamrab olishi kerak. Og‘zaki topshiriqda bunga bayonning tushunarliligi va savollarga mazmunli javob berish ham qo‘shiladi.

Mazkur mezonlar talabaga topshiriq boshida tushuntirilishi lozim. Masalan, “dalillash” mezoni fikrga tegishli manba keltirish, dalilni izohlash va uning cheklovini hisobga olish orqali ochib beriladi. Shunda baholash talaba uchun tushunarli yo‘riq vazifasini ham bajaradi. Taklif etilgan ishni tashkil qilish uchun muntazam mashq, mos ilmiy material va fikr almashishga qulay muhit zarur. Talaba xato qilishdan qo‘rqib, tayyor jumlalarni takrorlashga o‘tib qolmasligi uchun dastlabki tahlillar qo‘llab-quvvatlovchi qayta aloqa bilan olib borilishi kerak. Mutaxassislik fani o‘qituvchisi mazmuniy aniqlikka, til o‘qituvchisi esa ifodaning tushunarliligi va izchilligiga e’tibor qaratishi mumkin.

Metodik takliflarning natijadorligini tekshirish uchun boshlang‘ich va yakuniy topshiriqlarni umumiy mezonlar asosida taqqoslash tavsiya etiladi. Bunda yozma hamda og‘zaki ishlar alohida baholanadi. Ish hajmining ortishi bilan birga fikrning asoslanganligi va tahrir sifatidagi o‘zgarishlar ham kuzatilishi kerak.

Xulosa. Ilmiy matnlarni tahlil qilish talabalarning akademik nutqini rivojlantirish uchun mazmuniy, mantiqiy va lingvistik imkoniyatlar yaratadi. Bu imkoniyatlar tahliliy o‘qish mustaqil yozish, og‘zaki bayon va qayta tahrirlash bilan bog‘langanda pedagogik jihatdan ro‘yobga chiqishi mumkin.

O‘zbek va xorijiy manbalarning qiyosiy tahlili akademik nutqni o‘rgatishda til me’yorlari, fanlarga xos dalillash usullari, muallif pozitsiyasi va rivojlantiruvchi baholashni uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan metodik yondashuvning markazida talabaning ilmiy fikrni tushunishi, baholashi va mustaqil ifodalashi turadi. Uning samaradorligini aniqlash esa muayyan ta’lim sharoitida izchil tajriba-sinov va mezonlarga asoslangan baholashni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. Toshkent: Cho‘lpon, 2013. 144 b.
2. Raxmanova D. Ingliz tilida akademik yozuv tushunchasi va uning talabalar ilmiy faoliyatidagi ahamiyati // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2024. 4(3).
3. Street B. Academic literacies and the new orders: implications for research and practice in student writing in higher education // Learning and Teaching in the Social Sciences. 2004. 1(1). P. 9–20.
4. Hyland K. Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse // Discourse Studies. 2005. 7(2). P. 173–192.
5. Nicol D. J., Macfarlane-Dick D. Formative assessment and self-regulated learning: a model and seven principles of good feedback practice // Studies in Higher Education. 2006. 31(2). P. 199–218.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.